

Unitáriusok Németországban.

Irta: Dr. Gál Kelemen.

Reinhessenben, Worms közelében 17 faluban egy pap vezetése alatt körülbelül 2700 unitárius lélek él. Ezeknek a dolgairól akarnék papjuk szerkesztésében és kiadásában megjelenő *Der Freiprotestant. Deutsch-unitarische Blätter* című folyóirat nyomán egyet-mást elmondani.

Az országos ev. egyháztól való kiválásukat egy új egyházi adó behozatala okozta. 1876-ban megalapították a *szabad protestáns vallásos közösséget*, amely most tagjaitól még nagyobb pénzáldozatot követel, mint az országos egyház. Akik csak az adó miatt csatlakoztak e mozgalomhoz, azok lassanként elszakadtak s visszatértek az országos egyházba. Papjuk ezt nem veszteségnek, hanem egészséges tisztulásnak mondja. Az ottmaradtok egyháziassabbak, vallásosabbak, mint amilyenek az országos egyházban voltak. A föld termékenysége, a lakosok fajvegyülése, mozgalmas történetük s örvendetes gazdasági föllendülés mind hozzájárult ahhoz, hogy Rhein Hessenben a vallásos fejlődés ilyen szabadelvű irányban történt.

Szabályzatuk szerint a közösség célja: «igazi vallásos, erkölcsös élet fejlesztése a haladó, tudományos kutatással, valamint a jelenkor összes kulturális fejlődésével való összhangban». A 7. §. elvárja a tagoktól, hogy mintaszerű erkölcsi életet élnek. De valláson nem csupán erkölcsöt értenek, hanem a lélek életét Istenben, az ember szellemi közösségét istennel. És «az isten» fogalmát panentheistikus értelemben veszik.

Hitvallásuk: «Hiszünk istenben, a világmindenségben mindenütt jelen való szellemben. Hiszünk Jézus Krisztusban, mint az emberek legtelkesebb és legnagyobb tanítójá-

ban, aki életét áldozta tanaiért, aki megváltója mindazoknak, akik tanáiban nemcsak hisznek, hanem azokat megszívelik s az életben követik. Hiszünk a szent lélekben, mint az ember erkölcsi összszellemében, mely az előhaladó fejlődésben nemes emberiségre, műveltségre és erkölcsre vezet. Hiszünk az isten országában, mint az igazság, jog és emberszeretet országában s a keresztény egyház feladatának azt tekintjük, hogy ez országot mindinkább megvalósítsa. Hiszünk az örök életben, mert magunk körül sehol sem látunk megsemmisülést, csak külső jelenségek változását.»

Az első szabad községek még ragaszkodtak e tanhoz: «hiszek egy istenben s az ő örök országában, amelyet a Jézus Krisztus e világban megalapított». De a mai községek ez alapot nagyrészt már elhagyták. Valamely hitvallásbeli kényszerű, valami külső tekintélyt nem ismernek. Ragaszkodnak ez alapelvhez: «hitünk alapja végső elemzésben sem a biblia, sem valamely emberi tekintély nem lehet, csupán istennek bennünk nyilvánuló kijelentése».

Isteni kijelentés az ember belsejének egyedül irányadó tekintélye. De az embert nem hagyják a maga izoláltan álló eszére, hanem az örök észnek a közösségben nyilvánuló kijelentésére utalják. S ezért a vallásos közösségi életet fontosnak tartják. Vannak «istentiszteleteik», keresztelnek, urvaesorát osztanak és vesznek, de ezek nem szentségek, konfirmálnak, esketnek és temetnek s az ifjúságot dogma nélküli vallásoktatásban részesítik.

Elismerik a személyiség vallási jogát, tisztelik mindenki meggyőződését és minden őszinte hitet. De harcolnak a kor műveltségével haladó hitért s minden türelmük mellett is bizonyos egyházi dogmákat tisztán és határozottan elvetnek, így névszerint a szentháromságot és a Krisztus istenségét. «*Mi elvileg unitáriusok vagyunk, nyíltan tagadjuk a szent háromságot és a Jézus istenségét*». A halál utáni élet hitét ez a vallási közösség egészen az egyes egyéni hitére bizza s az istenre, kiről hiszik, hogy szeretet és sejtik, hogy azt az életet, melyet teremtett, valahogyan meg is tartja.

És úgy képzelik, hogy álláspontjuk szerint a *szabad protestáns* név megilleti őket.

Számosan, csupán Poroszországban évenként körülbelől 12000 lélek, hagyják el vezető nélkül a rájuk nézve idegenné lett egyházat. Hát elveszenek ezek a kereszténységre nézve? Nem kötelesség-e a dolgok ilyen állásában, a kereszténység, sőt az egyház iránt való szeretetből, ezeknek egyházon kívüli, de valóban vallásos szellemmel telt szabad keresztény közösségi életet nyújtani?

Amint a kath. egyház egy reformációt élt át a protestánsok kiválása által, úgy az ev. egyházakra is kedvező hatással lesz a szabad protestánsok kiválása. Wundt néppszichológiájában azt mondja: «nem a fennálló különbségek nivellálása, hanem a különböző formákba való differenciálódás az az irány, melyben a vallásos fejlődés halad.»

Mindezt Walbaum, a szabad protestánsok, a német unitáriusok papja mondja az unitáriusok és más szabadelvűek berlini kongresszusán tartott beszédében, melynek végén a kongresszus tagjaihoz fordul azzal, hogy ismerjék el őket, a szabad protestánsokat, a szabad kereszténységért és vallásos előhaladásért harcolók sorában szükségképpen tagokul s a szabadgondolkodókhoz azzal, hogy ismerjék el az igazságra való becsületes törekvésüket akkor is, ha az nem az istentől *el*, hanem az istenhez vezető, akitől élünk, vagyunk és mozgunk, akitől és aki által van minden ezen a világon (Mit tehetünk róla, hogy ez már a bibliában is így van?) s akinek legyen dicsőség mindörökké.

Wendte, az amerikai unitárius társulat titkára, egy pár évvel ezelőtt meglátogatta a szabad vallási gyülekezeteket. Látogatását érdekesen írja le a *Christian Registerben*, melyből a leírást a Walbaum folyóírata is átveszi. Papjukról írja: Kicsiny termetű, de eleven szellemű, tiszta értelmű és szép hanggal megáldott ember. Tevékeny munkás életet él és sokat szónokol. Minden vasárnap két faluban, vagy városban prédikál. Iskolában vagy valamely nyilvános teremben.

Hétköznapi tanítójával együtt vallást tanít, keresztel, konfirmál s rendelkezésére áll az ő szétszórt híveinek családi életük örvendetes vagy szomorú eseményeinél. Ha tekintetbe vesszük azt a bigott ellenállást, mellyel ő és

hívei az orthodoxsz többségnél a polgári társadalomban és a kormányhivataloknál találkozunk, láthatjuk, milyen nagy lelki erőre, milyen mélységes hitre van szüksége, hogy őket a vallási szabadság és vallási előhaladás mellett szilárd kitartásban megtartsa. Egy órai bizalmas beszélgetés után egy terembe vezettek, ahová e községeknek mintegy 50 képviselője gyűlt össze, hogy üdvözljenek s tőlém bátorítást nyerjenek s a testvéri összetartozás szavait hallják. Csaknem mind férfi, a jobb paraszti sorból, nyakasak, függetlenek a meggyőződés bátorságával. Ötven évvel ezelőtt bizonytságot tettek ők és atyáik az ésszerű és erkölcsi kereszténységhez való hűségükről. Borvidéken érthető a bor mértékletes élvezése ünnepi alkalmon. Papjuk szeszes italokat nem ivott. A legtöbb jelenlevő látólról jött kocsin vagy vonaton, hogy hitsorsosaiknak, az amerikai unitáriusoknak képviselőjét üdvözljék. Régi idő óta az első alkalom volt ez, hogy külföldi hitsorsosuk látogatott el hozzájuk. Wendte ezután a gyűlés lefolyását írja le s kifejezi azt a reményét, hogy egyháza bizonyára segítő kezet fog nyújtani «a vallási szabadság és vallási haladás e bátor képviselőjének Luther hazájában».

De lássuk a német unitáriusok lapját, irányát, közleményeit. Megjelen időhöz nem kötötte Alzeyban. Egyes szám ára 25 fillér, négy szám elfogadására kötelező előfizetés mellett 20 fillér. Eddig két évfolyamban négy szám jelent meg.

Az első évfolyam első számában *Mit akarunk* c. programmal ad. Össze akarja gyűjteni annak a szabad egyházi német unitárius protestantizmusnak barátait, amelyet ezidőszerint az ő rheinhesseni gyűlekezete képvisel. Nem új vallást, nem új sektát akar, hanem a határozottan szabad német keresztényeket egy új közösségben akarja egyesíteni. A bort olyan új tömlőkbe akarja önteni, melyeket a ma már meg nem felelő hagyományos tanok ballasztja nem szorít. Nem akarja, hogy a történelmi hagyomány a természetes, józan ész, az igazság szavát elnyomja. Éberreszteni akarja szabadelvű német testvérei lelkiismeretét s módot nyújtani nekik arra, hogy lelkiismeretükkel összegegyeztetelhetetlen egyházi állapotokkal való harcokban

ne álljanak magukra, egyedül, a vallási közösség támogatása nélkül. Az igazság, tisztaság nevében elveti a szent lélektől fogant, szűz Máriától született istenfiú, az istentől való isten, a szentháromság hitét. S ha az augsburgi hitvallás e hitelvek tagadóit «eretnekeknek» nyilvánítja s az egyházból kizárja, ő ez «eretnekeket» akarja egy közösségbe befogadni. A trinitárius isten- és Krisztustannal szemben vallja azt a legrégebb germán kereszténységben, az arianusban csiraszerűleg már meglevő egyszerű, tiszta hitet, hogy a világnak egységes szellemi alapja van, amely a végtelen fejlődésnek eredete, ereje és célja s mely nem véges emberi, de személyiségekben teljesedik be.

A második évfolyam első közleménye egy vallásos hangulatú kedves kis költemény Wesenbergtől (+ 1860), aki katolikus pap volt, de szabadelvű iránya miatt megfosztották állásától. Második közleményének címe: *Wer reicht uns noch die Hand?* — Alapelveit ismétli s ellenfelei érveivel vitáz. Iránya: egy érzékfeletti erkölcsi hatalom hite. Nem leplezi a régi és új hitforma közötti ellentétet, hanem becsületos nyíltsággal vallja a mai szabad kereszténységet.

Kifejezetten elveti a trinitárius isten- és Krisztustant s az ezzel összefüggő orthodox dogmai rendszert.

Foglalkozik azokkal az ellenvetésekkel is, melyek az egész irányzatot különböző oldalról érték. Ő a *dogma* zászlója helyett *eretnekség* alá sorakoztatja híveit, mondják kritikussai. Nem baj, felel ő, ha ez az eretnekség nem más, mint «a vallás észszerű tisztítása és egyszerűsítése s visszamenés ama mély vallásos érzés és sejtés őseredetére, hogy az isten egyetlen egy, benne élünk és vagyunk, tőle, általa és érte vannak mindenek».

Mások azt vetik ellene, hogy ma már nem a vallástól, hanem a *tudománytól* várják az üdvöt. Erre Haeckeltől, Wundttól és Paulséntől vett idézetek után s alapján azt feleli: Tisztelet adassék a tudománynak, de — maga a tudomány is bevallja — igen szegényes, igen száraz s ezen bármilyen jövő alakulása sem igen fog változtatni. Tudomány *nélkül*, vagy éppen *ellenére* ma már nem megy a dolog, de éppen ezért akar olyan vallást, amely a tudo-

mánnal legszorosabb összeköttetésben van. Ilyen vallás az *új protestantizmus*, mely a tudomány szabadságának elvi álláspontján áll.

És most egy kis szemlélt tart. Hogy is áll hát az új protestantizmus ügye a német ev. országos egyházban? A giesseni egyetem teológiai fakultásán egy tanszék betöltéséről volt szó. *Flöring*, a hesseni főconsistorium tagja, szabadelvűen kijelentette, hogy itt is csak olyan szempontok érvényesülhetnek, mint az egyetem bármely más fakultásánál s nemcsak a fakultásnak, hanem a prot. egyháznak is hátrányára lenne, ha a tudományos képzettség és rátermettség kérdése háttérbe szorulna amögött a másik kérdés mögött, hogy melyik egyházi irányhoz tartozik az illető.

De alig hangzott el ez a szabadelvű kijelentés, a hesseni 8. rendes országos zsinaton orthodox részről tiltakoztak ellene, mert itt nem kizárólag a tudományos képzettség, hanem az egyház tanához való ragaszkodás az irányadó.

Ugyanezen a zsinaton még egy más kérdésnél is kitűnt az orthodox és új protestánsok közötti ellentét. A Jatho esetében 87 hesseni lelkész nyilvánosan protestált az ítélet ellen. A főconsistorium elítélte ugyan e protestálás «éles-ségét és merevségét»; de kijelentette, hogy a véleménynyilvánítás szabadsága az egész porosz országos egyházra és az egész protestantizmusra oly fontos ügyben «nem korlátozható». Ezzel a lelkészek szabad vélemény nyilvánítását egyenesen elismerte.

De ez az ő protestánsoknak olaj volt a tűzre. A zsinat 18 tagja nem volt megelégedve, hogy «a korlátlan tanítási szabadság követelése» hivatalos forumtól helytelenítésben nem részesült. Ezek hivatkoztak az országos egyház szervezetének egy §-ára, amely előírja, hogy a lelkész Isten ígését fogadalmá s egyházközségében fennálló külön rendeletek szem mellartásával hirdesse. Ime - - állapítja meg Walbaum - - a német ev. országos egyház még mindig az ő protestantizmus alapján áll. Akik tehát tisztultabb hitet vallanak, azoknak ki kell lépniök az egyházból, hogy egy *új szabad vallási közösségben egyesüljenek*.

Más példa. *Lahusen*, az új porosz püspök, első lelkészi rendelkezésénél elengedte az apostolicum ünnepélyes elmondását az új lelkészeknek. Azután egyik berlini zsinaton kijelentette: «nyíltan ki kell mondanom: a rendelkezésnél nem követelhetjük az apostolicum szó szerinti szövegéhez való ragaszkodást. Ha a kirendelt lelkésznek az apostolicum minden egyes pontját, minő pl. a szüztől születés, a test feltámadása, vallania kellene, nem tudnék löbbé ev. papokat rendelni. Mert hiszen az apostolicum az ev. keresztény hitnek csak tökéletlen kifejezése. Hogy hol van a határ, az a lelkiismeret s az egyén belső állásfoglalásának kérdése. Ebben nem lehet törvényt hozni». Ime megint egy kijelentés, melyre a liberálisok tapsoltak, az orthodoxok fölszisszentek. És *Lahusen* megijedve szabadelvű felfogásának következményeitől és az orthodoxok részéről kapott szemrehányásoktól, a következő berlini zsinaton tiltakozott az ellen, hogy ő az egyéni felfogás korlátlan szabadsága érdekében szólott volna s hitbeli álláspontját újból körvonalozta. Ebben a szabatos formulázásban már benne volt «Jézus, az egyszülött fiu» s «az atya a Krisztusban».

Hozzászól a német unitáriusok lapja *Jatho* és *Traub* esetéhez is. A *Jatho* ellen indított eljárást egészen szabályszerűnek mondja, melyben nem volt hiba, bárha «az eljárás a modern protestáns lelkiismeretre nézve valami borzasztó. Egy áldásosan működő papot saját községe akarata ellenére téves tanok miatt letenni!» Tehát volt hiba, de valahol másutt. Ott a hiba, hogy «az ev. egyházakban még mindig nem a saját személyes vallásos tapasztalat, hanem az írás és a hitvallás az irányadó». A modern protestánsra nézve más lett a hit alapja s így a hit is. De az országos egyház még nem emelkedett fel erre a magasabb és szabadabb álláspontra. *Jatho* szakított a régi, az ő protestantizmussal, habár még ragaszkodik az egyházhoz.

‘Az az úr, mely a modern protestantizmust a régi ev. kereszténység hitvallásától elválasztja, napról napra nagyobb és érezhetőbb lesz s a benne való maradás mind lehetetlenebb. Most a fulmináns cikkekkel vívott akció s az egész szabadelvű napi sajtó kiadta a jelszót: «*Nem*

kilépni, hanem fellépni!» De a szót majd tettek fogják követni, mert ma már mind jobban érzik, hogy «positív orthodoxia és a mi lényünk természetes ellentétek, nem pedig különböző irányai egy közös világnézetnek».

Más megítélés alá esik a Traub esete. Itt nem az ő és új protestantizmus közötti ellentétről, hanem a katolicizmus és protestantizmus szelleme ellentétéről van szó. Érdemileg jogosulatlanul, formájában fegyelemellenesnek mondja azt a kritikát, melyet Traub Jatho letétele után a spruchkollégiummal szemben gyakorolt. Ezért semmi kifogás és észrevétel nem lehet a legyelmi eljárás megindítása ellen. Vádlója megintést javasolt, de az első fórum büntetésből való áthelyezésre ítélte. Az utolsó fórum, a főegyházi tanács egyszerűen elcsapta s ezzel elvesztette minden ellátásra való igényét. Honnan ez a hallatlan és érthetetlen szigor? Walbaum megállapítja, hogy, nem papi módon, hanem nagyon is világiasan és sok emberi gyöngeséggel járt el a főegyházi tanács. Ennek elnöke Voigt, kiről jó tudni, hogy a papokról egy alkalommal azt mondta: «majd úgy megszelídítem én a fickókat, hogy a markomból fognak enni». Egy ilyen gondolkodású ember előtt a legelső a hivatali engedelmesség, fegyelem és meghódolás. Traub támadhatta az egyház hitvallását. Ezért nem mertek eretnek-pórt akasztani a nyakába a nyilvánosság miatt, miután kliense Jatho már áldozatul esett ennek. De megtámadták s elejtették, mert fegyelemellenes magatartást tanúsított a tekintélyek, a legfőbb hatóság s a középponti hatalommal szemben. Az ítélet után szabadelvű barátai maró gúnnyal sürgönyözték neki: «Jatho csak az isten és a hit ellen vétkezett; Ön azonban a földi hatalom ellen. Ezért Önt érte a szigorúbb ítélet».

A szigorítást a főegyházi tanács azzal okolja meg, hogy Traub «nem tiszta motívumokból» cselekedett s a spruchkollégiumot támadta. S itt jegyezzük meg, hogy a főegyházi tanács elnöke és három tagja a Spruchkollégiumnak is tagjai voltak. Tehát saját ügyükben ítélték: egy személyben fél és bíró voltak. De nemcsak egyes tagjai, hanem a főegyházi tanács egészében is elfogult volt. Traub ugyanis a nyíltság, becsületesség és igazságosság

hiányát vetette szemére. A tanács azonban megfordította Traub dárdáját s visszadobta rá az igazságtalanság vádját.

Ez ügyről mivel és elfogulatlan emberek egészen ellenmondóan ítélnék. Ez azt mutatja, hogy különbözően lehet felfogni. Nem igazságot egyik párt sem mondott — mondja Walbaum — de a személyes természetű vádakban mindkét fél túlmént a határon. S ha mégis mérlegelni kell, az ítélet súlyosbítása jogosulatlan volt, mert a mérleg Traub javára billen. Traub sváb, tehát temperamentumosabb az északi németnél. Odalent a szót nem teszik aranymérlegre, mint nálunk — mondja Walbaum. Ami északon «nem egészen felel meg az igazságnak», az a Neckar és Duna között «disznó hazugság». Ha ezeket a túlságosan színező kifejezéseket levonjuk, akkor nagyjában és általában megmarad az, ami igaz s amit mondani szabad volt.

Az eset rengeteg irodalmából meggyőződéssel idézi: «A nagy, szellemi harcokat nem a fegyelmi törvény segítségével lehet megvívni». A papok nem az országos egyház főhatóságának, hanem a Jézus Krisztusnak szolgálói». S a Traub-pör hatásait a közvéleményre mutatja az, hogy Dortmundban, Traub «áldott működése helyén» megalapítják a német protestánsok szövetségét, melyhez Németországnak minden szabadelvű egyházi egyesülete és szövetsége csatlakozott s az elcsapott papot ügyvezető igazgatónak választják.

S hogy e tartózkodásunkat befejezzük, idézzük az első évfolyam 2. számából Euckennek, a nagynevű jeni filozofusnak «*A vallási közösség és új formák szükségszerűsége a kereszténységben*» című cikkéből azokat a gondolatokat, melyek mutatják, hogy az új protestantizmus mozgalma Németországban nem valami izolált jelenség, amelyet nyugtalankodó elmék termelnek minden visszhang nélkül, hanem olyan tisztulási processzus, amelyen a legelőkelőbb elmék már átmentek s most már szélesebb rétegeket is kezd át meg áthatni.

Eucken szerint «merev és elviselhetetlen ellenmondás, a vallást egyfelől a személyiség dolgává s az egész ember saját tényévé tenni, másfelől egy vallási közösség-

hez való hozzátartozást mindenkire kényszerítő szükségképpen ráerőszakolni. Személyi életet kívánni s a szabadságot kizárni vagy legalább megszorítani annyi, mint egyszerre igenelni s tagadni».

A protestantizmusnak ő is két formáját látja. Egyik a régebbi, a reformáció kora meggyőződésének kifejezése; másik az újabb, mely a modern kultúrának a kereszténységgel való érintkezéséből sarjadt. S habár mind a két forma értékeli a személyi, belső életet, mégis annyira eltérnek egymástól, hogy nem tekinthetők «ugyanegy vallásformának». Az ő protestantizmus belsőleg közelebb áll a katolicizmushoz, mint az új protestantizmushoz. A szellemi élet vezetése kisíklott az ő protestantizmus kezéből s azért jogosulatlan és immorális dolog egyenes vagy közvetett nyomást gyakorolni akár a hívekre, akár a teológia tanáraira. «Aki szellemileg nem vezet, ne akarjon uralkodni».

De mondja tovább Eucken – az új protestantizmus nagystilű pozitív hatást az emberiségre még nem tett.

Ebben a régi formák mögött messze hátra marad. Ennek okát jó részben abban látja, hogy az új irány a régi formáihoz és hitvallásához van kötve, ami listza kifejlődésében akadályozza. Aztán másik oka, hogy a régi és új irány harca a legjobb erőket emészti föl. A régi jogosan mondja, hogy az új irány nem áll az egyházi hagyomány talaján; az új nem kevésbé jogosan, hogy a kereszténység nem merül ki a tradícióban s ezért a vallást és a kultúrát barátságos viszonyba akarná hozni egymással.

Az ellentétek elintézése az egyház álláspontján lehetetlen. A vallási probléma a fennálló egyházak fölött s ezeken át az egész emberiség ügyvévé lett. S ezért mint ilyen kell tárgyalni. De ez csak *új pályák és formák* teremtésével lehet.

Kétségtelen tehát, hogy a szabadelvű vallásos gondolat nagy hódításokat tett és tesz Németországban. Mégis a kereszténység régebbi protestáns formái ma még nagy ellenhatást gyakorolnak a szabadelvű mozgalom ellen. Walbaum panaszkodik, hogy a mozgalmakat fejtegető és világosító cikkeit egyébként szabadelvűeknek ismert egy-

házi közlönyök is — előzékeny és udvarias hangon bár, de visszaútasítják, egymás ürügy miatt nem közlik. Wendte nagy elismeréssel nyilatkozik a német unitáriusok papjának nagy lelki erejéről, bátorságáról és mély vallásos hitéről, mellyel az orthodox társadalom ellenszenves magatartása közben is híveit a vallásos előhaladás és fejlődés útján megtartani igyekszik. S maga Eucken is fájdalmas indignációval kiált fel: «Meddig maradjanak még csupa mostoha gyermekei a vallásnak azok, akiknek lelkiismeretük és meggyőződésük tiltja, hogy az örök igazságot a rájuk nézve elavúlt régi úton keressék?»

De nincs ok a csüggedésre, a reménytelenségre. Az igazság útban van s már Dávid Ferenc megmondotta, az igazságot semmi sem fogja útjában feltartóztatni.

Szent-Iványi Mihály levele Szent-Iványi Józsefhez.

(Emlékezés Szent-Iványi Mihályra).

Közlő: Szent-Iványi József.

A «Keresztény Magvető» múlt évi első füzetében közölt «*Kriza János önéletrajza*»-ban jóleső kedves visszaemlékezését találjuk a néhai püspöknek az ő gyermek- és deák-kori múltjára, valamint tanári és papi állásában eltöltött «soha félbe nem szakadó» foglalkozásaira. És eme bár általános körvonalakban jelzett «Önéletrajza», nemesak hű képét tárja elénk Kriza egyházi, irodalmi munkásságának, de egyszersmind a korabeli egyházi állapotok, valamint a politikai élet akkori nehéz, küzdelmes voltának is megvilágítása mellett, közvetlen megerősítéseül szolgál annak, hogy az ő szétágazó, bokros teendői között «legédeesebb élvcib» a népköltési gyűjtések szerezték. Emez önéletrajzi kijelentésére vallanak kor- és tanuló társai közül főleg a Szent-Iványi Mihállyal 1830—40 évek között fennállott baráti viszonyuk és együttes irodalmi munkásságuk.* A «Remény» kiadása, valamint a korán elhalt Szent-Iványi Mihály beszélyei egy részének B. Kemény Zsigmonddal történt kiadásán kívül legfőképpen a maga költészeti jelentősége és irodalmi becsében páratlan *Vadrózsái*.

Eme dióhéjba szorított rövid önéletrajzi adatok kedves emlékei által indíttatva kívánom e helyen a néhai Szent-Iványi Mihálynak egy 1838-ban atyámhoz, Szent-Iványi Józsefhez** írt atyafiságos levelét közölni, melyet

* A kolozsvári unitárius kollégium ifjúsága Olvasó és Irodalmi Körének múltja Kozma Ferencről.

** Keresztény Magvető XXXIV. évf. 1. füzet, 28. 1.